

169468

Általános példány
FRANKLIN-TÁRSULAT

NAGY SÁNDOR NYOMDOKAIN AZ INDUSHOZ

ÍRTA

STEIN AURÉL

A M. TUD. AKADÉMIA KÜLSŐ TAGJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1929 OKTÓBER 12-IKI
ÖSSZES ÜLÉSÉN TARTOTT FELOLVASÁS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

1929

Régész
C. 1095
MAGYAR TUDOMÁNYOS
FRANKLIN-TÁRSULAT

NAGY SÁNDOR NYOMDOKAIN AZ INDUSHOZ

ÍRTA

STEIN AURÉL

A M. TUD. AKADEMIA KÜLSŐ TAGJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA 1929 OKTÓBER 12-IKI
ÖSSZES ÜLÉSÉN TARTOTT FELOLVASÁS

BUDAPEST

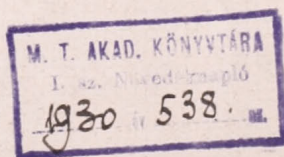
FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

1929

169468

*Különlenyomat a Budapesti Szemle 1929. évi
novemberi füzetéből*

NAGY SÁNDOR NYOMDOKAIN AZ INDUSHOZ.

Ázsiának az a tája, amelyről most szólni kívánok, része annak a nagy határszéli területnek, amely India északnyugati vidéke és Afghanisztán között húzódik s a Hindu-kus hatalmas hegybástyájától vonul lefelé délnek, egészen az Arab-tengerig. Ennek az óriási határvidéknek csak egyik zugába hívom meg olvasóimat. De éppen ehhez fűződik a legtöbb történelmi és politikai érdekesség. Ezúttal ez volt az, ami 1926-i kutató utamra indított. (Térképet l. 190. l.)

Ezt a határszéli vidéket nagyjában így jelölhetnők meg: az a terület, amely a nagy Indus folyótól nyugatra vonuló hegységben van. A mai Balucisztán és Makránnak, az ősi Gedrosiának területére eső déli része rendkívül száraz és sívár. Jóformán csak nomád pásztorkodásra alkalmas ez a föld. Ez az oka, hogy ősidők óta valamennyi nép, amely csak eljutott oda vagy odaszorult Perzsia felől, rákényszerült, hogy India szomszédos, északnyugati határvidékeire függessze vágyó tekintetét. Az volt kalandozásaik természetadta célja. Maiglan ugyanaz a helyzet, mint a történelemelőtti korban, amikor az árja törzsek, amelyek arra voltak hivatva, hogy egykor egész Indiát meghódítsák, egy ideig megszorultak a mai Vazirisztán szegényes völgyeiben.

Ennek a területnek is, bármily kevéssé vonzó is a fizikai jellege, megvan a maga történelmi és régészeti érdekessége. Örültem, hogy az indiai kormány archeológiai szolgálatában töltött két utolsó téli időszakot az e területen nagyszámban található történelemelőtti korú emlékek felkutatásának szentelhettem.

Ha elhagyjuk Vazirisztánt, ahol mostanában brit és

indiai csapatok kénytelenek őrizni a római limes-ekre emlékeztető határvonalat, észak felé termékeny vidékre jutunk : az északnyugati határtartomány Pesávar kerületébe. Nagy kiterjedésű, szép és gazdasági tekintetben is viruló vidék ez. A történelmi korokon át tág kapuja volt ez a hatalmas völgy a nyugatról és északról beözönlő hódító törzseknek.

Mindnyájan hallották hírét bizonyára a Khyber-szorosnak és a rajta keresztül beözönlő népek egymást követő hullámainak : Nagy Sándor macedón hadai, baktriai görögök, indo-szittyák, fehér húnok, nyugati törökök, a pathánok és mogulok népe, mind a Pesávári-völgy termékeny síkságán keresztül hatolt be a Pandzsáb, azaz «öt folyó» országába és Észak-India többi részébe.

Ennek a hatalmas völgynek ősi neve Gandhára volt. Virágzó központja egykoron a buddhista civilizációnak. Buddhista szentélyeinek és kolostorainak szobrászati emlékeit átlengi a hellén művészet. Ezek a görög buddhista szobrok és domborművek minden más emléknél jobban illusztrálják a hellénisztikus kultúra messze behatolását Ázsia belsejébe. Érthető, mennyire vonzották felfedezésük óta az India régi-ségeivel foglalkozó nyugati tudósokat.

Hozzá nem értők ásatásai a multban és rendszeres ásatások a jelenben sokat hoztak napfényre ezekből az emlékekből olyan híres romhelyeken, mint Taxila, Takht-i-Báhi és a többi. Régente nekem is volt részem e régészeti munkában. De őszintén megvallom, kutató ízlésem már itten is hosszú évek óta távolabb eső és eddig ismeretlen munkatérre vágódott.

Az indo-iráni határszélnek északi végvidéke már csak azért is csalogatott mindig, mert geográfus vagyok és szeretem a magas hegyeket. Három belsőázsiai expedicióm útjai észak felé Csitrál, Masztudzs, Gilgit, Hunza, Darél és Tangiron át vezettek. Hálás vagyok a sorsnak, hogy gyönyörködhettem a Hindu-kus hó- és jégborította hatalmas hegyláncában a Pámirokról — a «világ tetejéről» — és láthattam azokat a csodálatos, mélyen bevágódó szurdokokat, amelyeken át a Hindu-kus jégárjaiból eredő folyók utat vájtak maguknak lefelé az Indushoz.

De azok a szűk szurdokok nagyon is kevés teret nyujtanak a civilizált élet számára. Ez a körülmény és a hozzáférés nehézsége magyarázza, hogy itt bizony kevés a kutatni valója a historikusnak és a régésznek, bárha az ősi életformák és szokások jórészt maiglan is fennmaradtak azokon az elszigetelt hegyi vidékeken.

De a Hindu-kus hegysége és Pesávar nyílt síksága között jókora terület maradt még uttörő kutatásra. Annál inkább vonzott ez a tájék, mert természeti és történelmi érdekessége mellett is a legutóbbi időkhöz tökéletesen el volt zárva az európai tudomány elől. Ez a terület a Szvát-folyónak, az Indus nagy nyugati mellékfolyójának völgye, meg az a hegyvidék, amely tőle keletre az Indusig terjed.

Amióta csak első ízben partraszálltam Indiában 1887-ben, erre a Szvát-vidékre vágyódtam, talán éppen, mert akkoriban olyannyira megközelíthetetlen volt még.

Bőséges bizonyosság volt róla, hogy Szvát egyik fő székhelye volt a buddhista kultúrának a Krisztus utáni első századokban és valószínűleg már annakelőtte is. Sok szép görög-buddhista dombormű került innét a gyűjtők kezébe a határ melletti brit helyőrségekben. Tudjuk, hogy ezeket az emlékeket Szvát buddhista szentélyeinek romjai közül zsákmányolták a pathán bennszülöttek.

A történelmi feljegyzésekben oly sajnálatosan szegény indiai irodalom vajmi keveset tud Szváttról. De ősi nevét — Szuvásztu — a Rigveda egyik himnuszából ismerjük. Szerencsére azonban fennmaradtak azoknak a kegyes kínai zárándokoknak a jelentései, akiket a buddhista szent helyek híre vezetett ide Belső-Ázsiából Indiába vivő útukon.

Elsőnek közülük Fa-hszen járt erre Kr. u. 400 körül. Szvátot látogatta meg a híres Hszüan-cang is, minden idők legnagyobb kínai zárándoka, akit «pártfogó kínai szentem»-nek fogadtam belsőázsiai vándorlásaimban. De még későbbi időkben is jártak erre jámbor kínai utazók. Feljegyzéseikben sokszor emlegetik ennek a földnek csodálatos termékenységét, kellemes éghajlatát, a buddhista kolostorok százait. Mindez bizonyossága annak, hogy milyen magas kultúrája volt Szvát-nak a buddhista időkben.

Szvátot mostanában pathán törzsek lakják, harcias és fanatikus mohamedánok. Ebben rejlik az oka, hogy Szvát hosszú idővel azután is, hogy a Pandzsábot és az északnyugati határszélét meghódította Brit-India hatalma, hermetikusan elzárt vidék maradt minden európai vállalkozás elől.

A csitráli hadjárat 1895-ben és a két évre rá fellázadt törzsek ellen küldött katonai expedíciók nyitották meg először az utat a Szvát alsó völgyének egy részébe. Akkortájt szűkre szabott szabad időmben is felkerestem a buddhista romokat azon a keskeny övön, amely a Csitrálba északnak vivő hadi út biztosítása folytán hozzáférhetővé vált. Midőn pedig 1898 telén csatlakoztam a Bunér fellázadt törzsei ellen indított katonai expedícióhoz, sikerült bejárnom a középső Szvát-völgy és a Pesávar-síkság között elterülő dombvidék jórészét. Sebtében el is végeztem ennek terepfelvételét régészeti szempontból.

A Felső-Szvát-vidék, annak a földnek legnagyobb és legfontosabb tájéka azonban a katonai expedíciók után is hozzáférhetetlen maradt. Már pedig éppen itt játszódtott le a legnevezetesebb történelmi esemény, amelynek csak tanuja volt az indiai északnyugati határszél: Nagy Sándornak az a hadjárata, amely megelőzte a Pandzsáb meghódítását.

Nagy Sándor haditettei közül ezen a hegyvidéken legkimagaslóbb és legnevezetesebb Aornos sziklavárának bevétele. Tudósok és mások régóta vitatták Aornos fekvését. De mindaddig, amíg ez a vidék megközelíthetetlen volt, csak merő találgatásról lehetett szó.

1904-ben történt, hogy régi főnököm és barátom, Sir Harold Deane ezredes, az Északnyugati Határtartomány első kormányzója segítségével eljutottam a Mahában hegyhez. Ez a hegytömeg az Indus jobbpartján emelkedik, ott, ahol a nagy folyó eléri a pesávári síkság északkeleti szélét. Sok éven át azt hitték, hogy a Mahában-hegy azonos Aornossal. Ez a feltevés főként Abbott tábornok véleményén alapult, aki persze csak nagy távolságból, messzelátón vizsgálta a hegyet, a múlt század közepén. Midőn 1904-ben a szomszédos pathán törzsek védelme alatt mint első európainak sikerült megmásznom e hegyet, a

megfigyelt topográfiai tények megdöntötték Abbott tábornok feltevését.

1906-ban, amikor második belsőázsiai expedíciómra indultam, Alsó-Szváton át vitt utam északnak. Már akkor bizonyosra vehettem, hogy a Csakdara-erőd és a Padzskóra folyó között oly földön járok, amelyen át egykor Nagy Sándor seregei haladtak. De évek múltak, mielőtt eljött annak lehetősége, hogy megkíséreljem azoknak a helyeknek a megállapítását, amelyekről Nagy Sándor történetírói szólnak e hadjárattal kapcsolatban.

1921-ben megpróbáltam, hogy legalább az Indus bal-partján angol fennhatóság alatt álló területről megközelítsem az Indus-mellékének azt a részét, ahol sejteni lehetett Aornos valószínű fekvését. Szvátban akkoriban nagy forrongás volt kitörőfélben. Dir navábja északról, egy másik határszéli hatalmasság, Amb navábja délről készült betörni Szvátba, hogy birtokába kerítse ezt a termékeny földet.

A helyzet nem engedte akkor, hogy felhatoljak az Indus völgyében. De szerencsés véletlen megismertetett Abdul Dzsabár Khánnal, egy régentén nagybefolyású szváti főnök száműzött leszármazottjával. Amb navábja éppen arra készült, hogy kiküldje őt Szvát meghódítására. Elég érdekes volt találkozásunk, de persze mint a brit kormány tisztviselője nem vehettem részt új ismerősöm kalandos vállalkozásában.

A rákövetkező években Szvátot és Bunért a szokottnál is jobban felkavarták a belső forrongások és a két vetélkedő fejedelem hódító törekvései. Az ország szerencséjére — és tervezett kutatásaim szerencséjére — ekkoriban egy igen tehetséges személyiség jutott hatalomra Szvátban: a szváti Ákhundnak, az egykor messze távolban is híres szentnek és egyházi főnöknek az unokája. Az Ákhund csaknem félévszázadon át vallási vezére volt Szvát és Bunér valamennyi törzsenek. Főképpen az ő hatalmas befolyásának tulajdonítható, hogy megőrizték függetlenségüket a szikh és az angol uralomtól egyaránt. Fiai nem tudták fenntartani ezt a hatalmi állást, de idősebbik unokája, Miángul Abdul Vaháb Gul-Sáhzáda, végre hosszú küzdelmek után felülkerekedett

és mindkét hódító szomszédot kiverte az országból. Így azután 1923-ban feltétlen urává lett Felső-Szvátnak, Bunérnak és a Szvát vízválasztója és az Indus között húzódó völgyeknek.

Uralmának békés megszilárdulása meghozta végre a régóta várt alkalmat, hogy eljuthassak arra a vidékre és felkutassam régi romhelyeit. Az új uralkodóban, akit népe most már a jellemző bádsháh (uralkodó) cím alatt ismer, megvolt a kellő bölcsesség, hogy barátságos viszonyt igyekezzék teremteni az Északnyugati Határtartomány hatóságaival. Ezek szívesen egyengették az útját ennek a békés törekvésnek. Ez tette lehetővé régi készséges barátomnak, James ezredesnek, aki akkortájt a politikai ügyeket Szvát, Dir és Csitrállal vezette, hogy 1925 késő őszen megszerezze az uralkodó hozzájárulását a területére tervezett utazáshoz. Nem is vesztegettem sok időt és megnyervén a központi indiai kormány beleegyezését, 1926 március elején útrakeltem régóta sóvárgott expedíciómra. Nem is indulhattam volna ennél korábban, tél idején, amikor magas hó fedte az egész hegyvidéket a bádsháh országának határain.

Olyan terület nyílt meg előttem, amelyen nem járt még európai. Nem csoda, ha fűtött a lelkesedés, amikor elindultam utamra. Tudtam, hogy sok buddhista romra és emlékre fogok találni. De bocsássák meg jámbor kínai zarándok-elődeim és elsősorban pártfogó-szentem, Hszüan-cang, hogy ezúttal nem annyira a régi buddhista kegyhelyek hevítették képzeletemet, hanem az a remény, hogy világot vethetek Nagy Sándor hódító hadjáratának útvonalára és hírneves eseményeire.

Lehetetlen részletesen kiterjeszkednem azokra a földrajzi és történelmi tanúságokra, amelyek világosan bizonyítják, hogy Nagy Sándor derékhada, mielőtt átkelt az Indus folyón, Szvát területén vonult keresztül. Meg kell elégednem vele ez alkalommal, hogy röviden összefoglaljam a lényeges adatokat, amelyeket Nagy Sándor történetíróinak, elsősorban a valamennyinél megbízhatóbb Arrianosnak feljegyzései nyújtanak. Tudjuk, hogy Nagy Sándor a mai Orosz-Turkesztánban viselt kemény hadjáratairól visszatérően

Kr. e. 327-ben, tavasszal, átkelt a Hindu-kus láncán, Kábul felé vivő útjában. Két éve múlt akkor, hogy a mai Afghanisztánt meghódította. Most csak még jobban megszilárdította uralmát Kábulban és onnan nyomult tovább India felé.

Az Industól nyugat felé terjedő vidék már a nagy Dárius ideje óta ama hatalmas perzsa birodalomhoz tartozott, amely most Nagy Sándort uralta, mint a «Királyok királyá»-nak hódító utódját. De az Indus melletti hegyvidéken a perzsa hatalom bizonyára nagyon is gyengült vala az utolsó erélytelen Akhaemenid uralkodók alatt.

Főseregét Nagy Sándor a Kábul-folyó mentén küldte a Pesávar-völgybe. Ennek fővárosa Peukelaotis volt abban az időben, a mai Pesávar városától északkeletre. A másik sereget ő maga vezette a Kábul-folyótól északra elterülő hegyek közé. Hadműveletei kezdetben a Kúnar-folyó mentén folytak, a mai Afghanisztán földjén. Ez a vidék, úgyszintén Badzsaur területe kelet felé, amelybe azután nyomult be a Kúnar mellől, maiglan is hozzáférhetetlen a régészeti kutatás számára. Ott tehát hiába is igyekeznénk megállapítani azoknak a helyeknek a fekvését, amelyekről Nagy Sándor hadjáraitak történetírói megemlékeznek. De semmi kétség, hogy a Guraios-folyó, amelyen a macedónok átkeltek, mielőtt Nagy Sándor megtámadta velük az asszakénokat, azonos a Badzsaurt Szváltól elválasztó Pandzskóra-folyóval. És itt megérkeztünk arra a területre, ahol kutató utam megkezdődött.

Pesávarból elindulva széles, jól épített hadiúton értem el az 1895-ben kemény harcok árán meghódított Malakandhágót. Két évvel később megint súlyos küzdelmek színhelye volt ez a fontos hágó a határmenti pathán törzsek nagy felkelése idején. Most oly erődtímenyek védik, amelyekén megtörne minden pathán támadás.

Ott, a brit politikai ügyvivő vendégszerető hajlékából örömmel pillantottam le ismét annyi év után a Szvát-folyó széles alsó völgyébe. Hatalmas kép tárult szemem elé. Északkeletnek a messze távolban megcsillantak azok a magas hó- és jégfedte hegyormok, amelyek mintha csak őrt állanának a Szvát-folyó forrásvidéke felett.

Másnap reggel még a hadiúton haladva eljutottam a Csakdara-erődhez, majd pedig a jókora Thána faluhoz, amely már közel van Alsó-Szvát politikai ellenőrzés alatt álló részének keleti határához.

Thánából tettem első kirándulásaimat azokhoz a buddhista szentélyekhez, amelyek bármily omlatag romokban hevernek is, tanuskodnak az ország régi lakóinak gazdagságáról és kegyességéről. A tóp-darai sztúpa jellegzetes példája azoknak a szilárd kőkupoláknak, amelyek Buddha szent személyének ereklyéit őrzik belsejükben. Az ilyen sztúpák mellé mindig buddhista kolostorok épültek, lakóhelyekül kegyes kolduló barátoknak. Hszüan-cang feljegyzéseiben olvassuk, hogy egykor ezernégyszáz ilyen kolostor volt a Szvát-folyó partjain. Sejdíthető ebből, milyen sűrű lehetett akkor a népesség és milyen gazdag az ország. A Szvát kolostoraiban egykor élt szerzetesek számát Hszüan-cang körülbelül tízennyolcezerre becsülte. Egy másik kínai zarándok, Szong Jün pedig azt írja, hogy éjnek idején a szentélyek harangjainak zúgása betöltötte az egész országot. A fővölgy tágas síkságán beljebb és beljebb hatolva, romhelyről-romhelyre, megértettem ennek a leírásnak az igazságát.

A meredek Landakai hegynyulványon átkelve, március 12-én megérkeztem a Miángul területére. Nagyon jólesett, amikor a határon Rádzsa Sáh Álam üdvözölt, régi meghitt útítársam harmadik belsőázsiai expedícióm idején. Húsz év körüli ifjú volt akkor, 1913-ban. Nagybátyja, Darél és Tangir fejedelme, bízta meg, hogy vezessen és védjen ottani utamban, a Hindu-kus oly völgyeiben, amelyeket európai ember lába nem taposott még.

Rádzsa Pakhtún Váli új királyságot szerzett volt magának azon a földön, sok eréllyel és még több gonosszággal, amint ez illeti a Khusvaktok nemzetségéből való származásához. Nem csoda, hogy néhány évvel ottjártam után összeesküvő alattvalói meggyilkolták, királysága pedig megint csak széthullott apró törzsi köztársaságokká.

Sáh Álam elmenekült és számkivetésbe került Szvát uralkodójának a védelme alatt. Most újra kitűnő vezetőm,

megbízható útítársam lett. Báresak segítségére lehetnék kísérleteiben, hogy nagybátyja királyságának örökébe lépjen!

Nem emlékezhetem meg sorjában mindazokról a régi buddhista szenthelyekről és egykorú lakóhelyekről, amelyeknek romjait felkutattam a nagy folyó mentén és a délfelőli hegység viruló völgyeiben. Be kell érnem vele, hogy bemutassam néhány jellegzetes példáját e nagyszámú építményeknek. Így például a Kandag völgyében egy érdekes kupolás épületre akadtam. Tekintélyes magasságából ítélve, óriási Buddha-szobor lehetett benne valamikor. Most egy hegyi pásztorcsalád tanyázott benne bivalyaival.

A Nadzsigrám-völgy festői, erdőfedte oldalában egy hatalmas sztúpa romjára találtam. Mögötte fák és cserjék buja növényzete fedte a kolostornak terjedelmes romjait. A sztúpa alatt nagy kőtömbökből épített duzzasztó gát tömör falai húzódtak. Nyilván arra szolgált ez, hogy gyűjtőmedencéje legyen egy kis forrás vizének. Ott jártamkor már a forrás vize nem hatolt le odáig; régentén bővebb lehetett. De bizonyos ügyesen megszerkesztett vezetékek arra vallottak, hogy a medence egyúttal a nyári esőzések idején lezúduló víz meggyűjtésére is szolgált, hogy később legyen mivel öntözni az alatt elterülő földeket.

De talán a legmegkapóbb és valamennyi buddhista emlék közül legjobb állapotban maradt rom az Amlúkdara falucska fölött emelkedő nagy sztúpa. Ez is, mint a többi mind, hármassal talapzaton nyugszik. Alapterülete több mint 1100 négyzetméter és szilárd kupolájának átmérője 21 és fél méter. E sztúpa félreesik a járt úttól; alighanem ez mentette meg érintetlenül a nagy kőtömeg belsejében elhelyezett ereklyéket. Az egykor a kupola teteje fölött egymás fölött emelkedő nagy környők (*csattra*) régen lehullottak. Négy közülük ott hever egyrakáson a talapzaton; egyiknek az átmérője nagyobb négy méternél.

Csaknem ugyanekkorának bizonyult a *Sankardár* néven ismert nagy ereklye-torony a völgyön fölfelé vivő út mellett. Ez a hatalmas sztúpa száználmas romokban hevert. Kincskereső nagy üreget vájtak a kupolába, két alsó talapzatának kőköveiből pedig egész falvakat építettek az ott lakók.

De még így is nagyon impozáns építmény ez a sztúpa. Huszonnyolc méter magasra nyúlik a lábánál elhaladó út szintje fölé.

Különösen érdekes ez a rom, mert kétségtelenül azonos azzal a sztúpával, amelyet egy ősi hagyomány szerint Uttaraszéna, Szvát régi királya építtetett. Hszüan-cang elbeszéli ezt a tradíciót és megemlíti, hogy a sztúpa közelében a folyó partján hatalmas elefántalakú szikla volt látható. A hagyomány ebben a sziklában annak a fehér elefántnak a testét látta, amelynek a hátán egykoron Buddha testének egyes szent erekyéit hozatta el Szvát kegyes királya. Amikor ideért a fehér elefánt, holtan rogyott össze és csodamódon kővé változott. Kínai szent patrónusom ezúttal is jó megfigyelőnek bizonyult. A Sankardár-sztúpán túl alig ezer lépésnyire meredek sziklabérc emelkedik az út felett s a bérc formája csakugyan feltűnően hasonlít valami ormányos elefántfejhez. Mintha csak arról a hódolatról akarna tanubizonytságot tenni, amellyel kegyeletes szemek tekintettek fel egykor erre a sziklára. A sziklafal tövében egy kis természetes barlang nyílik, benne egy érdekes dombormű. Középen áll egy szakállas alak, szentek dicsfényével feje körül, királyi személyiség az indo-szittya fejedelmek jellegzetes belsőázsiai viseletében. Kétségtelen, hogy az ájtatos Uttaraszéna királyt ábrázolja.

Ott, ahol a buddhista emlékekben leggazdagabb oldaltölgyek egybetorkollanak, a folyó balpartján akadtam rá az első erősségre azok közül, amelyek különös szerepet játszottak Nagy Sándornak e vidéken viselt hadjáratában. Arról a romokban heverő régi várról szólok, amely a folyó felett csaknem kétszáz méter magasságba emelkedő sziklás és meredélyes Bír-kót-hegy tetejét koronázza. A Bír-kót név jelentése: Bír vára. Ugyanígy hívják a közeli lapályon elterülő nagy falut.

Ez a teljességgel elszigetelt sziklás hegy messziről szembezőkő tájjelző a völgyben. Szorosan alatta halad el Szvát fő útvonala. A hegy északi oldalának nehezen megmászható, itt-ott járhatatlan sziklalejtője a folyóba szeg alá meredeken. Homorú oldalát, a délit, közepén megmászhatatlan sziklaormok szegélyezik. Nyugaton és Keleten kopár sziklahátakba

megy át a hegy. Ott, ahol a keleti hegyoldal Bír-kót falu felé hajlik le, a lejtő szűk lépcsőzeteit régi kőfalak omladékai borítják.

A legmagasabb terraszfölött nagy kőkockákból gondosan épített tizenöt méter magas tömör kőfal vonul végig. Ez a fal ugyanebben a magasságban folytatódik észak felé. Ahol a fal eléri a hegytető keskeny nyugati oldalát, apró tornyok vagy bástyák romjai láthatók. Ezek az itt lenyúló sziklahát felől netán megkísérelt támadás elhárítására épültek. Túl rajta a hegyoldal olyan hozzáférhetetlenül meredélyes, hogy teljességgel megvíthatatlan. Védni sem kellett. A körülkerített sík területet, fenn a hegytetőn, omladozó lakóházak romfalai és a mohamedánságot megelőző korból való edények cserepei borítják.

Tekintettel a kikutatásra váró terület nagyságára, sem itt, sem egyebütt nem is próbálkozhattam meg a rendszeres ásatással. De hadd említsem meg legalább, milyen furcsa ősi védőeszközök maradványaira bukkantam a fal nyugati vonalán. Gömbölyűre kopott köveket találtunk ott, jókora számban és nagyságban. Kétségtelenül a folyó medréből szedték össze őket, parittyá vagy egyéb hajítófegyverrel való használatra. Az egyik rombadőlt torony alatt kaparászva egy rakáson találtunk egy egész kis gúlát, valami 38 lövésre való ebből az antik lőszerből.

Bír-kót védett biztonságát nagymértékben fokozta az, hogy volt vize. A part felett emelkedő szirtek oly meredek, hogy mindaddig, amíg a hegytető védve volt, az ellenség semmiképpen sem vághatta el az utat a folyóhoz. De a védőknek gondjuk volt rá, hogy még ezenfelül is biztosítsák a vízhez való lejutásukat. Mutattak nekem két sziklába vájt folyosót, amely a folyó felül vitt be a hegy belsejébe. Régi építőkövel voltak kibélelve egészen odáig, ahol a leomlott szikla eltemette őket. A helyi hagyomány azt tartja, és igaz is, hogy ezek is a vízhezjutás biztosítását szolgálták.

Sok ősrégi rézpenz található a Bír-kót-hegy tetején és lejtőin, kivált eső után. Hoztak is nekem belőlük nagy számban, amíg a Bír-kót alatt táboroztam, Baktria és az indiai határszél görög fejedelmeinek szép érmeitől kezdve az indo-

szittya királyok és kábuli török sáhik által vert pénzekig. Már ezek magukban is eléggé tanuskodnak róla, hogy milyen régi az erősség.

Hogy ez a vár már Nagy Sándor diadalmas hadjárata idején állott, arról végleg meggyőzött topográfiai és régészeti megfigyeléseim összevetése azokkal az adatokkal, amelyeket Nagy Sándor történetírói közölnek a Bazira vagy Beirának nevezett erősség ostromáról.

Klasszikus forrásaink egybevágó jelentéséből tudjuk, hogy Nagy Sándor átkelven a Guraios vagy Pandzskórafolyón, a hatalmas «asszakénoi» nemzet földjére lépett. A térképből kitűnik, hogy ez nem lehetett más, mint Svát. Az asszakénoi nemzet nagy haderőt gyűjtött egybe, hogy Nagy Sándor előnyomulásának gátat vessen. De nem mertek nyíltan szembeszállni vele, elszéledtek megerősített városaikba. Más helyütt kifejtettem földrajzi bizonyítékait annak, hogy a Nagy Sándornak sorjában meghódolt városok egytől-egyig a fő Svát-völgyben voltak. A völgy alsó részében, csakúgy mint most, gazdagabb volt a föld és sűrűbb a népesség. Alig kétséges, hogy Nagy Sándor a közvetlen és legalkalmasabb úton vonult ide. Ez az út akkor is, mint ma, a folyónak azon hadászati tekintetben fontos átkelő helyéhez vezetett, amelyet most a Csakdara-erősség véd.

Okunk van hinni, hogy az elsőnek meghódított fontos Masszaga városa Alsó-Svátban volt. Az Indiában addig ismeretlen hadigépek félelmetes hatásának a város nem állhatott ellen. Arrianos, Nagy Sándor legmegbízhatóbb történetírója, Masszagát illetőleg nem nyújt pontos topográfiai adatokat, s így ma még nem tudjuk véglegesen megjelölni a városnak a helyét.

Bazira város tekintetében szerencsére jobb helyzetben vagyunk. Masszaga elfoglalása után Nagy Sándor sereget küldött Koinos vezetésével Bazira ellen. Ugyanekkor más csapatokat, részben lovasságot, előreküldött Óra város megostromlására addig is, amíg ő maga megérkezik. Koinos nem tett sikerre szert. Bazira lakói, mint Arrianos beszéli, «bízta mindenfelől megerősített városuk kedvező magas fekvésében».

Az a veszedelem fenyegetett, hogy Óra városának védői segítséget kapnak a szomszédos barbároktól. Abiszares, az Industól keletre fekvő mai Hazára, hatalmas főnöke serkentette őket erre. Amikor Nagy Sándor ezt észrevette, elhatározta, hogy ő maga nyomul előre Óra ellen és Koinos csapatának nagyobb részét is magával viszi. A többit hátrahagyta megerősített táborban, azzal a paranccsal, akadályozzák meg, hogy Bazira lakói kijuthassanak földjeikhez. Bazira népe erre felbátorodva megtámadta ezt a maroknyi macedón csapatot, de ez véresen visszaverte őket. Csakhamar elesett Óra. Amikor Bazira védői ezt megtudták, elvesztették bátorságukat és az éjszaka leple alatt kiűrítették városukat.

A hely fekvése, a régészeti bizonyságok és a név mind együttesen arra a következtetésre utalnak, hogy Bazira azonos Bír-kót várával. Ez utóbbi teljesen uralkodik a Szvát völgyének legfontosabb útvonalán. A Bír-kót-hegy természetes erőssége pontosan megfelel Bazira leírásának, amint azt Arrianosnál találjuk. Ily erős várnak közvetlen ostrommal való gyors megvívására bizony kevés volt a remény. Másrészt pedig innét könnyű lett volna az ellenségnek elzárnia a Felső-Szvátba vivő főútvonalat és ekkép megzavarni Nagy Sándor ottani hadműveleteit. Így tehát érthetővé válik, miért állt el Nagy Sándor Bazira ostromától, megelégedve avval, hogy Koinos csapatainak egy részével «maszkírozza» a várat.

Bazira és Bír-kót azonosítását erősen támogatja a nevek tanúsága. Más helyütt részletesen kifejtettem azt a filológiai bizonyosságot, hogy a modern név, *Bír*, egyenesen hangtani leszármazottja az ősi ind vagy dard helyi elnevezésnek, Badzsira vagy Bajirának. A görög Bazira pedig ennek a névnek egyszerű átírása.

Jelentős e tekintetben, hogy Curtius ugyanennek a várnak a nevét történetében Beirának írja. A *kót* szó pedig északnyugati India valamennyi nyelvén egyszerűen várat jelent.

Miután itt szilárdan megvettem a lábamat, könnyebbé vált számomra a Nagy Sándor hadjáratában említett többi

helyeknek felkutatása és meghatározása. A völgyben felfelé haladva fél nap alatt elértem Ude-grám falut. Közvetlen a falu felett dél felé magas hegylánc emelkedik. Ennek meredek lejtőin nagykiterjedésű és szemmel láthatólag nagyon régi erősségre bukkantam. Az odavaló pathánok Gira király várának nevezik. A vár romjainak átkutatása kétnapi küzdelmes mászásba került meredek sziklalejtőkön, mert a vár falai és bástyái itt-ott csaknem teljességgel járhatatlan hegyoldalokon épültek. Egy sűrű erdőborította kis völgy fölött meredek sziklás taréjok félköre húzódik. A félkört hátul a hegylánc szaggatott gerince zárja be. Magassága Ude-grám felett jó 600 méter. Ez a keskeny szaggatott gerinc függőleges sziklafallal bukik alá a Szaidu termékeny oldalvölgyébe. Bevehetetlen védőbástyát emelt itt a természet. De azért az ősi várfal még itt sem szakad meg.

A gerinc két végétől kis tornyokkal erősített tömör körfalakat vontak 250—300 méterrel lejjebb fekvő pontokig. Ahol szakadékok homorúvá vájták a sziklás lejtőt, a körbástya ívalakban ott is folytatódik. Itt egyhelyütt keskeny sziklás meder szeli keresztül az erődített vonalat. A meder mély fenekén állandó és bővizű forrás fakad a hatalmas kőtömbök között. Máskülönben száraz a meder. Ezt a forrást, a megerősített terület féltve őrzött egyetlen vizét, vakmerő építésű védőfalakkal biztosították. Ahol csak kínálkozott arravaló térség a meredek hegyoldalba, mindenütt rábukkantam az egykori lakóhelyek omladozó falaira. A romok állapota világosan rávallott a telep ősrégiségére.

Az alsó kis völgy sűrű cserjésében és annak a hegygerincnek a lábánál, amelyen az erősség bástyafalának délnyugati oldalvédje épült, ugyancsak sok épület omladozó maradványai rejtőztek. Erről az oldalról volt legkönnyebben megközelíthető a megerősített terület az egymás fölé emelkedő terraszok során. Éppen azért itt épült egy különösen tömör és szilárd védőbástya.

Nem terjeszkedhetem ki bővebben mindama romantikus részletekre, amelyek Rádzsa Gira várának átkutatása folyamán elébem tárultak. Az archeológiai bizonyítékokkal sem foglalkozhatom ezúttal: a régi kőfaragványokkal, érmekkel

és egyéb leletekkel, amelyek támpontokat szolgáltatnak arra a feltevésre, hogy a várban és az alatta kinyomozott romhelyeken kereshetjük Óra városát.

Arrianos csak röviden említi Órát. Annyit mond róla, hogy amikor Nagy Sándor előreküldött serege részben megszállta a környéket, lakói kirohantak. «A macedónok nehézség nélkül visszaverték a támadást és visszaűzték a kirohanókat falaik közé.» Amikor később Nagy Sándor maga érkezett meg Óra alá, győzelméről ezt olvassuk Arrianos leírásában: «Bevette a várost a falak első megostromlásakor és hatalmába kerítette az ott hátrahagyott elefántokat».

Abból, amit Arrianos Masszaga elfoglalása után felemlít, kitűnik annyi, hogy Óra feljebb volt a Szvát fővölgyében, mint Bazira. Felső-Szvátban ma ugyan több oly hely van még Bír-kót fölött, amely városnak nevezhető, de ezek közül sehol másutt nem sikerült régi erődítések határozott nyomaira bukkannom, csakis Ude-grámban. Ez a körülmény egymagában is elég, hogy figyelmünket ráterelje Ude-grámra, mint Óra valószínű helyére.

De még valószínűbbé teszi ezt a feltevésünket maga a név: Ude-grám. Bizonyos, hogy összetett név ez. Második fele, *grám*, egyszerűen falut jelent. A legtöbb dard és indo-árja nyelvben megvan ez a szó és igen gyakran jelzőül szolgál szvát helynevekben is. A név első felének, az *Ude* szónak *d* betűje cerebrális mássalhangzó és ezt az európai fül mindig *r*-nek hallja, aminthogy a modern indiai és dard nyelvekben is gyakran *r*-ré módosul. Ilyen módon Arrianos Óra helynevében felismerhető az Ude név korábbi alakjának görög átírása.

Arrianos elbeszéli, milyen mély hatást tett az asszakénokra Óra eleste. Ez is rávall a hely jelentőségére. Bazira lakói elhagyták a maguk várát és ugyanúgy cselekedtek a többi barbárok — írja Arrianos — «elhagyták városaikat és valamennyien elmenekültek az Aornos sziklához.» Arrianos ugyanott leírja a hatalmas sziklavárat. Azt is jelzi, hogy a szikla bevehetetlenségének a híre heves vágyat ébresztett Nagy Sándorban, hogy meghódítsa. Erre még majd rátérek, amikor elbeszélem, hogyan kutattam fel ezt a helyet az Indus partján.

A Szvát völgyében magában Óra elfoglalása után Nagy Sándor hadműveletei diadalmasan véget értek. Kitűnik ez Arrianos elbeszéléséből. A hódító vezér macedón helyőrséget hagyott hátra Masszagában, Bazirában és Órában, aztán délnek fordult a Pesávar-völgy felé. Ott egyesült azzal a sereggel, amelyet előreküldött volt lefelé a Kábul-folyó mentén. Az egyesült sereggel elindult azután kelet felé az Indushoz, Aornos elfoglalására.

Ennek megvívása koronázta meg Nagy Sándornak India megszállását megelőző hadjáratát. Kövessük őt erre az útjára. Előbb azonban hadd szóljak még néhány szót vándorlásaimról a Szvát magas völgyében, ebben a gyönyörű alpi világban, amelyet «bádsáh» Miángul Abdul Vaháb hatalomra jutása nyitott meg előttem, hogy jó szerencsémre én legyek az első európai, aki erre a földre lép.

Szaiduban, nem messze Mingaora városától, ahol a folyó nagy kanyarulata van, meglátogattam az uralkodót ősi székhelyén. Sorra ellátogattam a termékeny oldalvölgyekben elszórt buddhista romokhoz. De mégis módját ejtettem, hogy elegendő időt tölthessek a fejedelem társaságában. Nemcsak azért, mert oly érdekes és kiváló ember, hanem mert tőle sok mindent megtudhattam küzdelmes multjáról és arról, hogy miképpen kormányozza országát felvilágosodott, de érthetően nagyon óvatos politikával.

Szaiduban csatlakozott hozzánk az uralkodó parancsára Ahmad Ali Khán, csapatainak erélyes vezére, testőreivel és más fegyveresekkel, hogy gondoskodjék biztonságunkról, szükségleteinkről stb.

Az itt még széles és termékeny fővölgyön felfelé vivő utamban kinyomoztam néhányat azokból a buddhista romhelyekből, amelyeket Hszüan-cang, kínai patrónus-szentem, és más kegyes kínai zarándokok láttak itt és leírtak. Ezek egyike az a hely a folyó jobbpartján, ahol a régi hagyomány szerint az erre járó Buddha egykor kimosta szerzetesi ruháját. Van ott egy jókora sziklatömb. A rajta látható furcsa vonalakról azt hitték, hogy otthagya nyomait Buddha ruhája, midőn a sziklára teregette ki száradni.

Tirát falu közelében megtaláltam azt a nagy követ, ame-

Ilyen — amint azt a régi kínai zarándokok megemlítik — két emberfölötti nagyságú «lábnyom» látható a kőbe vésve, alattuk pedig régi indiai nyelvű és írású felirat hirdeti, hogy e csodálatos lábnyomok Buddhától erednek, csak úgy, mint azt a kínai zarándokok feljegyezték. Ők még azt is jelentik, hogy «a lábnyomok nagysága azoknak a vallásos érdemeihez igazodik, akik megmérik őket».

Ezen a helyen túljutva, a bádsháh területének legfelső részébe: Tórválba érkeztünk. Szvát pre-mohamedán népének maradéka itt talált menedéket a hódító pathánok elől. Megtartották itt régi dard nyelvüket és fajuk fizikai jellegét. Ez a legutóbbi évekig független köztársaságban élő hegyi nép a maga alpi elszigeteltségében megőrizte egy és más nyomát egy régebbi civilizációnak. Tanuskodnak erről a mecsetek és a főbb emberek házaiban látható szép faragások. Ezeknek motívumaiban tisztán felismerhető az egykor Gandhárában és Udyánában uralkodó hellénisztikus művészet stílusa.

De még jobban lebilincsel a tájkép nagyszerűsége. A Szvát-folyó szűk szurdokaiban haladtunk felfelé, pompás fenyőkkel benőtt meredek hegyoldalak között. Mankiál fölé érve kéznyujtásra közelinek tetszetek azok a hó- és jégfedte hatalmas hegycsúcsok, amelyeket a Malakand hágójáról pillantottam volt meg először. Ez az 5800 méter magasságot elérő hegység a vízvásztó a Szvát-folyó és az Indus Kohisztán vízgyűjtő területe között.

Pésmál felett elértem a bádsháh királyságának legészakibb határát. Túl rajta ott terült el előttem Kalám tágas alpi medencéje. Körötte emelkednek a nagy havas hegyláncok, amelyek választják a Szvát-folyó forrásait a Hindu-kusban fekvő Csitrál, Masztudzs és Kandia területeitől. Megragadó volt a panoráma. Senki sem járt itt előttem. De bármennyire vágytam is kikutatni ezt a teljesen ismeretlen hegyvidéket, nem léphettem át a bádsháh túlsó határszélét. A kora tavaszi időszakban nem is lett volna tanácsos továbbhatolni a hegyek közé. Politikai tekintetből sem volt szabad ezt megkockáztatnom.

Elindultam tehát visszafelé, a Szvát völgyén lefelé, Tórvál alá, onnan az Indus vízvásztóján át a Ghórband-folyó

völgyébe. Ez a terület az Indus Kohisztánhoz tartozik, és törzsei csak nemrég hódoltak meg Szvát urának. Érdekes megfigyelések kínálkoztak itt is, kivált azokon a helyeken, ahol uralma biztosítására erődöket emelt csapatai számára. De sietnem kell, hogy visszatérjek utam elsősorban való céljához: az «Aornos sziklájának» felkutatásához.

Ezt a nagy, természetes erősséget, Nagy Sándor egyik legnevezetesebb hadi tettének színhelyét kellett kinyomoznom. Fölötte vonzó volt e feladat, de nehéz is. Amióta csak 1904-ben eljutottam a Mahában-hegyhez és helyszíni megfigyeléseim megdöntötték azt a sokáig elfogadott, de merőben kockázatos feltevést, hogy Aornos azonos a Mahában-heggyel, — türelmetlenül vártam az alkalomra, hogy folytathassam nyomozó utamat feljebb az Indus mentén.

Arrianos elbeszéléséből tudjuk, hogy Óra eleste után az asszakénok népe elhagyta városait és «az Aornos sziklájához» menekült. Erre Nagy Sándor a menekülők üldözése helyett elindult a Pesávar-völgybe; ott egyesült a Kábul-folyó mentén már korábban előreküldött derékhadával és megszervezte a macedón uralmat e fontos terület felett. Mindezek után nyomult csak kelet felé az Indushoz.

Arrianos utal egy Heraklesről keringő mondásra, amely szerint még ez a félisten is kudarcot vallott szemben azzal a hatalmas szikla-erősséggel. Ez a legenda állítólag olyannyira izgatta Nagy Sándor becsvágyát, hogy nem nyugodott, míg el nem foglalta. Aligha tévedünk abban a feltevésünkben, hogy Nagy Sándort nem csupán efféle becsvágy vezette elhatározásában, hanem alighanem még sokkal inkább az a sztratégiai elv, amely mindig szeme előtt lebegett, hogy sohase tőrjön maga mögött ellenséget, amíg teljességgel össze nem morzsolta. Arrianos nem mondja meg kifejezetten, hogy Aornos az Indus jobbpartján volt. De Diodorus és Curtius egybehangzóan az Indus jobbpartjára helyezik ezt a sziklavárat. Egyéb okok is tőlük függetlenül e mellett a feltevés mellett szólnak.

Ha megnézzük a térképet, látjuk, hogy az asszakénok népére igen fontos előnyt jelenthetett ez a mentsvárak az Indus mellett. A fő Szvát-völgyet megszállották a macedón

őrségek és így dél és nyugat felé el volt zárva az útja a menekülő lakosságnak. Észak felé is hiába kerestek volna menedéket az ellenség elől. A tél szigorúsága magában is visszarettentette volna őket ebben az időszakban, hogy ilyen magasra húzódjanak a hegyek közé. De meg Tórvál, meg a Szvát és Pandzskórába ömlő folyók völgyeinek felső szakaszai nem is fogadhattak volna be ennyi menekültöt. Nem is lett volna ottan miből fenntartaniok magukat.

Sokkal kedvezőbb volt a visszavonulás útja kelet felé. Arrafelé könnyen járható hágókon keresztül juthattak el nagykiterjedésű és jobbára termékeny területekre. A Szvát és az Indus vízválasztó lánc természetes védőbástyát nyújtott a hódítók üldözése ellen. És végül, ha a visszavonuló, részben még veretlen nép még eléri az Indust, reménye lehetett rá, hogy segítséget kap Hazára felől, vagy ő maga biztos menedékre talál ottan a folyón túl.

Így hát könnyű megérteni, miért vonult vissza Felső-Szvát népe kelet felé az Indus mellé. De egyúttal felismerjük azt a helyes hadászati okot is, amely arra indította Nagy Sándort, hogy Aornos megostromlása előtt előbb délnek forduljon a Pesávar-völgybe. Annak a területnek a biztosítása után nyugodtan vonulhatott felfelé az Indus jobbpartján és ostromolhatta meg dél felől a szváti menekülőknek hegyi mentsvárát. Ilyen módon az Indus völgyének és a pesávari kerület széles síkságának minden termékével szabadon rendelkezett. És e mellett megvolt az az előnye, hogy a védők seregét elvághatta az Induson túl, kelet felé való visszavonulástól és attól, hogy segítséget kaphassanak Abiszáresztől, a folyóntúli területnek, a mai Hazárának fejedelmétől.

Ennyit azokról az okokról, amelyek igazolják feltevésünket, hogy Aornost valahol az Indus jobbpartja közelében kell keresnünk. Igen ám, de hol? Nem volt remény a probléma megfejtésére, amíg a független törzs lakta vidékek az Indus jobbpartján továbbra is zárva maradtak európai ember előtt, csakúgy mint régentén, amikor sóvárgó pillantást vetettem feléje a Mahában magaslatáról 1904-ben. De a Hazára határszélén élő pathán törzsek ellen 1892-ben indított katonai expedíció idején egyes katonai térképezők nagy távolságból

ugyan, de mégis láttak valamit az Indus túlsó partján elterülő hegyvidékből és nagyjából meg is rajzolták vázlatos térképét.

1919-ben beszélgettem Aornos problémájáról az azóta elhunyt Wauhope ezredes barátommal. India topográfiai hivatalának egyik érdeemes tisztjével. Az ezredes az 1892-i megfigyelésekre való utalással felhívta figyelmemet annak a hosszú és magas hegyláncnak a végére, amely a Ghórband-völgy fejétől húzódik kelet felé az Indushoz és amelynek végső lábát a folyó megkerüli Thákót melletti nagy kanyarulatával. Ezen utalás alapján igyekezett később James ezredes barátom további adatokat szerezni a Malakandról, helyben lakó pathánoktól. Ekkor került szóba a Pír-szar hegygerinc, az említett hegyláncnak egyik keleti nyúlványa, hogy talán ennek a fekvése megfelelne a görög történetírók Aornosának. De az ilyen jelentések nem nyújthattak biztos útmutatást. Csak a helyszínén végzett vizsgálat deríthetett világosságot arra a kérdésre, megfelelne-e ennek a hegyláncnak valamelyik nyúlványa Aornosnak.

Ez a cél lebegett szemem előtt, amikor április 25-én elértem a mintegy másfél ezer méter magasságban fekvő kis Upal falut. Ezen át vezet egy ösvény arra a hágóra, amely a Ghórband-völgyből ama hegyláncon keresztül átvisz Csakészarbe. Másnap reggel gyalogszerrel elindultunk a hegylánc gerincére. Kezdetén egy teljes napi fárasztó hegymászásnak egy Csát nevű kis megművelt fennsíkra értem. A fennsíkon rombadőlt régi körfal maradványaira bukkan-tam. Építőanyaga és a cseréptöredékek világosan rávallottak, hogy már régi időkben lakott volt a hely. De sokkal inkább felkeltette figyelmemet, amikor gudzsar vezetőnk a hegylánc legmagasabbnak hitt csúcsát Űnra-hegy néven említette, közvetlenül alatta pedig a Pír-szar nevű nagy alpi legelőt.

Könnyű volt felismernem az Űnra és Aornos nevek közti esetleges összefüggést. Mert az *Űnra* nevet éppen azzal a cerebrális n-nel ejtik, amelyet a pastu nyelv akkor használt, ha elébb az orrhang mellett r hangzó volt. Így tehát az Űnra névben egyenes fonetikai lezármazóját láthatnók annak a dard vagy szanszkrit névnek, amelyet a görögök az

Aornos szóval igyekeztek megközelíteni. De természetesen ez a nyelvészeti indicium csak akkor eshetnék latba, ha a Pír-szar topográfiája a helyszínen megfigyelve valósággal összevágónak bizonyulna az Aornosról szóló részletes és megbízható adatokkal.

Fölérve az erdőborította hegylánc gerincére, mintegy harmadfél ezer méter magasságban bájos alpi tájra jutottunk. De fáradalmas volt itt az utunk, mert az ösvény a hegylánc meredek sziklás déli homlokzatán vezetett, követve a szaggatott hegygerinc ormát. Örvendtem, amikor végre mélyen alattunk felcsillant az Indus a sűrű fenyők között. De még ezután is sokáig kellett másznunk, míg egy fátlan hegytetőről szemünkbe tűnt az Űnra-hegynek kopár, sziklás orma. Magasságát a fentemlített expedíció alkalmával jó messziről végrehajtott háromszögelés 2660 méterben állapította meg.

Az Űnra-csúcsból lapos hegyhát ágazik el délnek. Ez a Pír-szar. Megkapó kép. Köröskörül csupa sziklaszirte. Alatta meredek vízmosásos szakadékok buknak alá az Indus-folyóhoz, másfél ezer méternél nagyobb mélységbe. A Pír-szar így a tőle elválasztó mély völgyön át nézve elég közelnek tetszett. De további három órába telt, amíg feljutottunk reá.

Először a meredek középső hegytetőt kellett megkerülnünk, az Űnra-szart (az «Űnra fejét»). Az egyszerű Űnra név az egész hegytömeg neve, hozzáértve a legmagasabb hegyhátakat, közöttük a Pír-szart is. Az Űnra-szar déli homlokzata meredek sziklaszirtekben szeg le a mélybe. Ezért aztán fel kellett elébb kapaszkodnunk csaknem a főcsúcs magasságába, míg átmehettünk a hegy erdős északi oldalára. Onnan meredek, hóval telt árkok mentén értünk le a fákkal körülvett kis Burimár alpi tisztásra.

Messziről úgy tűnt fel, mintha Burimár összefüggésben volna azzal a kúpalakú erdős magaslattal, amelyben a Pír-szar hosszú hegyháta észak felé végződik. A szelíd lejtésű alpi rét alsó szélére érve vettem csak észre, hogy mély, meredek szakadék választ el attól a magaslattól. Ugyancsak kellemtelen meglepetés volt ez nekünk, fáradt embereknek, anél is inkább, mert rohamosan alkonyodott.

Lefelé botorkálva a sziklák és fenyők között a mintegy 200 méter mélységű szűk szakadék alá, egy gondolat ragadt meg. Nem ez-e az Aornosnak az a mélységes szakadéka, amely első alkalommal meghiusította a macedónok támadását, azután, hogy Nagy Sándor egyesült Ptolemaiosznak előreküldött csapatával a hegytető közelében? Amikor lejutottunk végre a szakadék fenekére, kiderült, hogy egy alig 40 lépés hosszú, 10 lépés széles kis nyergen állunk. Ledőlt fatörzsek heverték rajta keresztül-kasul és a nyereg két oldalán alászálló vízmosást is vastagon borították a heverő fatörzsek. Eszembe jutott ekkor Aornos ostromának a leírásában az a részlet, hogy Nagy Sándor tömérdék fát és cserjét vágatott ki, hogy magas gátat emelve a szakadékon át, megindíthassa az ostromot.

Megérkezünk a Pír-szar magas északi vége alá. Fáraasztó volt a mászás a Bar-szar vagyis a «tető domb» lejtőinek meredek szirtjein. Szerencsére magasabbra jutva, a hold fénye mellett biztosabban haladhattunk. De azért jól esett, amikor végre sík térségre értünk, a Bar-szarhoz csatlakozó lapos hegyhátra. Jó másfél kilométernyire tökéletes sík terepen vitt az út, míg tanyát nem ütöttünk a hosszán elnyúló fennsík közepén. A teli hold világánál láttuk, hogy mindenütt zöldelő búza- és árpavetés borítja. Ez a látvány is eszembe juttatta, mily kedvező lehetett ez a termékeny hegyhát a régi időkben hegyi menedéknek.

Aornos felkutatása volt a célom, amikor a Pír-szar felé vettem utamat és az ottani háromnapos tartózkodásom gondos megfigyelései és terepfelvételei meggyőztek róla, hogy megtaláltam Aornost. Ez a véleményem topográfiai bizonyoságon alapult. Részletesen kifejtettem ezt *On Alexander's Track to the Indus* című angol munkámban.¹ Ez alkalommal éppen csak utalok rá. De mielőtt rátérek erre, helyénvaló, hogy, ha még oly röviden is, összegezzem itt a Nagy Sándor hadműveleteinek főbb mozdulatait, amelyek a sziklavár elfoglalására vezettek. Leghelyesebb, ha Arrianos jelentésére

¹ Most fordítja magyarra Halász Gyula. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárában jelenik meg a Franklin-Társulat kiadásában.

támaszkodunk. Ez egészen világos és hasznos topográfiai adatokat szolgáltat. Annál is inkább bizalmat érdemel, mert Ptolemaios, Lagos fia, — Nagy Sándor bizalmas generálisa, az egyiptomi Ptolemaiosok őse — akinek könyvére Arrianos mint saját műve főforrására hivatkozik, igen nevezetes szerepet vitt Aornos elfoglalásában.

Nagy Sándor néhány Indus-melléki város elfoglalása után megérkezett Embolimába. Ezt a helyet, főként a név hasonlósága alapján, a mai Amb-nál keresték az Indus jobbpartján, jóval túl a pesávari terület határán. Ott élelmiszert gyűjtetett, arra az esetre, ha Aornos megszállása sokáig húzódnék. Egyúttal seregének egy részét is hátrahagyta ott. Ő maga válogatott könnyű fegyveres haddal vonult tovább a «Szikla» felé. Mondják, hogy a Szikla magassága megvolt 11 stadion, vagyis körülbelül 2000 méter. Tetején sok erdő volt és termékeny szántóföld. Vízet egy forrás szolgáltatott bőségesen. Egyetlen nehezen járható ösvény vitt fel a tetőre.

A «Szikla» közelébe érve kétnapi menet után előreküldte Ptolemaios, odaváló vezetőkkal, hogy foglaljon el egy magaslatot, amelyről elzárhassa a visszavonulókat a meneküléstől. Ptolemaios «fárasztó, nehéz útvonalon haladva» megszállta ezt a magaslatot a nélkül, hogy a védők észrevették volna. A hely megerősítése után egy kimagasló ponton máglyát gyújtott, hogy jelt adjon királyának. Nagy Sándor másnap megindult seregével, de a terep nehézségei és a védők derekas ellenállása megghiúsították a közvetlen rohamot. Ekkor azután a barbárok Ptolemaios ellen fordultak. A vezér azonban helytállott. Nagy Sándor éjjel kém segítségével hírül adta Ptolemaiosnak, hogy haditervét megváltoztatta. Csapatait reggel azon az úton vezette, amelyen Ptolemaios nyomult volt fel ő előtte. Hajnaltól délutánig tartott a kemény harc a meredek hegyoldalon. Végül is elfoglalta a hágót s a hágón túl egyesítette haderejét Ptolemaioséval. Azonnal folytatódott az előnyomulás a Sziklavár felé, de ostromra még nem kerülhetett a sor.

A magaslatot, amelyen az egyesült macedón had tábornok ült, mély szakadék választotta el a «Sziklavár»-tól. Nagy Sándor erre parancsot adott, építsenek fatörzsekből gátat

keresztül a szakadékon, úgyhogy lehetővé váljék nyilakkal és hajítógépek lövedékeivel elérni a védőket. «Első nap teljes erőmegfeszítéssel egy stadion-nyira épült meg a gát. Az indusok másnap megtámadták a gátépítésen foglalatoskodókat, de a hajítógépek lövedékei visszakergették őket.»

A gátépítést szakadatlanul folytatták három nap. Negyednapra néhány elszánt macedón felkapaszkodott és elfoglalt egy, a Sziklával egymagasságú sík kiszögellést. Nagy Sándor szüntelen munkával előretolatta a gátat, hogy elérje azt a kiszögellést. Curtius szerint hét nap, hét éjjel tartó fáradozásba került ennek elérése.

A macedónok vakmerő előnyomulása rémületbe ejtette a védőket. Lemondtak a további ellenállásról és tárgyalásokba bocsátkoztak, hogy átadják az erősséget. Valójában pedig az volt a szándékuk, hogy az éj leple alatt szétszélednek. Nagy Sándor észrevette ezt. Időt adott nekik, hogy megkezdjék visszavonulásukat. Akkor azután 700 válogatott emberrel megmászta a Sziklát, arról felől, ahonnan a vár védői elvonultak. «Előre megállapított jelre rávetették magukat a visszavonuló barbárokra és sokat közülök levágtak menekülés közben. Mások pedig rémületükben levették magukat a meredélyeken és úgy haltak meg. Nagy Sándor ilyen módon urává lett a Sziklának.»

Arrianosnak ezzel a világos, higgadt leírásával minden lényeges pontban megegyezik Nagy Sándor többi történetírójának, Diodorusnak és Curtiusnak a jelentése. Vessünk már most gyors pillantást magára a térszínre, a Pír-szar és környékének topográfiájára, hogy meggyőződjünk, mennyire egybevág ez mindazzal, amit Aornos elestéről írnak a történetírók.

A Pír-szar a legnagyobb és legszembeszökőbb gerinc azok közül a hegynyúlványok közül, amelyek az Űnra-hegy törzséből ágaznak ki délnek és meredeken buknak alá a Maira alacsony fennsíkjára, amelynek a lábát már az Indus vize mossa. Közülök a Pír-szar gerinc a leghosszabb, harmadfél kilométer hosszban tartja meg egyenletes, átlagosan mintegy 2100—2200 méternyi magasságát. A sík hegyháton tágas térség kínálkozik nemcsak legeltetésre, hanem földművelésre is.

Talaja igen termékeny. Nagy magassága és a körülötte elterülő völgyek mélysége folytán a Pír-szar hegyháta uralodik a messze környék felett. Minthogy a többi hegygerincen túl emelkedik a magasba, nagykiterjedésű csodálatos panoráma nyílik róla köröskörül, a Kandia és a Szvát-folyó forrásvidékeinek jégfedte csúcsaitól le egészen az Indus síkjára, Attock felett.

A Pír-szar név azt jelenti: «a szent ember magaslata». A név onnan ered, hogy a magaslat közepe táján van egy kis szentély, állítólag egy szent nyugvóhelye. A hegyhát mentén elszórt 20—25 kezdetleges kunyhóban gudzsar családok laknak tavasztól kora őszig. Mivelik földjeiket és legeltetik nyájaikat az északi lejtőkön. Keleten és nyugaton nagyon meredek a sziklás hegyoldal. Helyenkint kopár függőleges sziklafalként bukik le a mélybe, másutt egy-egy fenyő kapaszkodik meg a meredélyeken. Délen nem nagy magasságú, de szembeszökő oromban végződik a plató. Ennek a neve Kuz-szar, «az alacsonyabbik domb». Alatta három hegysarkantyú nyújtja előre sziklaszírtjeit. A bástya módjára kinyúló nyugati sarkantyú körül kígyózik fel egy nehezen járható ösvény a tetőre.

A Pír-szar nyugati lejtője igen meredeken száll alá, mintegy 600 méternyire egy szűk völgyfenékre. A völgy alja helyenkint hozzáférhetetlen szakadékká mélyül. A völgy szembenső oldalán emelkednek a kis Balai hegygerinc kopár sziklafalai. Ezt a gerincet mély szakadék választja el a sokkal hosszabb Danda-Nurdai gerinctől. Ennek keskeny megszabdalt taréját két hágó szeli át. Az alacsonyabbikon, a mintegy 1200 méter magasságú Pézal-kandao hágón keresztül eljuthatunk abba a völgybe, amelyből az említett nehéz ösvény kapaszkodik a Pír-szar déli végére. A másik hágón át — 2000 méter magasságban — valamivel könnyebb út vezet a Danda-Nurdai gerinc mögött egy füves alpi lejtőre, a Kis-Únrára, és onnan arra az ösvényre, amely a főlánc teteje mentén visz végig.

A Pír-szar keletnek néző lejtője is igen meredek. De túl rajta nyitottabb a térszín. Ott ugyanis gyorsan alászáll a főlánc vonala és kopár, fátlan és víztelen magaslatok során végleg feloldódik.

Északi végén a Pír-szar platója fölött a Bar-szar — a «felső magaslat» — kúpja mered a magasba. Viszonylagos magassága a plató fölött mintegy harmadfélszáz méter. A kúp teteje nagyon meredek és sziklás. Ugyancsak meredek a nyugati lejtő, ahol a Bar-szar megközelíti az Űnra-csúcsot a főlánc tengelyében. De éppen itt szakítja meg a lánc folytonosságát az a mély és meredek szakadék, amelyen át vezetett utunk, midőn először közeledtünk a Pír-szar felé. Elbeszéltem már fáradalmas leszállásunkat Burimárból ennek a szakadéknak a fenekére.

Az a keskeny sziklás borda, amely a Bar-szar tetejéről szeg le a mélybe, még meredekebb. A sziklabércek sorát csak egy helyütt szakítja meg egy kis vállszerű kiszögellés: a Máslun. Ennek sík a felszíne. Magassága a szakadék feneké fölött mintegy 140 méter. Mögötte nehezen megmászható meredek sziklafalak emelkednek újabb 100 méter magasságba, a Bar-szar tetejére. Ott a tetőn egy régi erőd romjait fedeztem föl. Ennek és a Máslunnak régészeti jelentőségére még visszatérek.

Ez a futólagos áttekintés is megérteti velünk, miért volt oly kivételesen alkalmas a Pír-szar hegyháta, hogy természetes menedéke és erőssége legyen a messze környék egykori lakóinak. Másfélezer méternél magasabb kiemelkedése az Indus fölé már egymaga megnehezíti megtámadását. A hegytető sík térségén nagy tömegek gyülekezhetnek. A lejtők magassága és meredeksége könnyűvé tette a védelmet, különösen a régi időkben, amikor a kezdetleges fegyverek oly nagy előnyt nyújtottak annak a félnek, amelyik felülről harcolt. Végül hadászati tekintetben fontos tényező volt az általános fekvés, mert hiszen több mint kétharmadát védi az Indus nagy kanyarulata.

A Pír-szar és környéke topográfiájában könnyen ráismerünk Aornos topográfiai jelenségeire, amiként az Nagy Sándor műveleteinek leírásából kiviláglik. Fekvése az Indus mellett és nagy magassága pontosan megegyezik a leírással. Az az uralkodó magaslat, amelynek elfoglalására Nagy Sándor előreküldte Ptolemaios könnyű fegyverzetű különítményét, könnyen felismerhető az Űnra-szar egyik vagy

másik oldalán fekvő kis fennsíkban. Többféle indicium arra utal, hogy a szelídlejtésű Kis-Űnra alpi rétségen keressük Ptolemaios megerősített táborát. Az Indus mellől odavivő úton terelik ma is csordáikat tavaszkor az odaváló gudzsar pásztorok a főlánc legelőjére. Minthogy ez az út a Danda-Nurdai-gerinc mögött a völgyben vezet felfelé, megértjük, hogy Ptolemaios előnyomulását eleinte nem vették észre Aornos védői.

Azt is megértjük, milyen könnyű volt a Pír-szaron egybegyűlt ellenségnek megakasztani Nagy Sándor előnyomulását ugyane völgyön felfelé, midőn már tudomást szereztek Ptolemaios megelőző mozdulatáról. Nagy Sándor első közvetlen támadásának a kísérletét, valószínűleg a Pézalkandao hágón át, megállította a magasabb ponton álló ellenség. Csak amikor másnap a főhad elfoglalta a völgy fejeén lévő hágót, vált lehetővé az egyesülés Ptolemaios csapatával. A hágó magassága és a Danda-Nurdai hegygerinc meredeksége arra vall, hogy Arrianos leírása nem túlozza a hágóért vívott küzdelem hevességét.

Mihelyt azonban egyesült a macedón sereg az Űnra-szar uralkodó magaslatán, a további előnyomulás a «Szikla» felé nem okozhatott többé nagy nehézséget. Arrianos leírása mutatja, hogy ez meg is történt még ugyanazon a napon, amikor ezt a kemény diadalt megvívták az ostromlók. Hogy azután megakadt az előnyomulás, megint teljesen érthető, ha a Burimár-szakadék nagy természeti akadályára gondolunk.

Ennek a szakadéknak nagy mélysége, oldalfalainak meredeksége magyarázza, miért szorult Nagy Sándor arra, hogy gátat építtessen a célból, hogy az ostromlók megközelíthessék Aornost. A Bar-szarról a szakadékba lenyúló igen meredek és sziklás lejtőket nem támadhatta meg a siker reményével, amíg meg nem közelítheti annyira, hogy a hajítógépek «lőtávolóba» essenek. Az akkori görög tüzérség ballistái és katalpultáinak lőtávola pedig csak valami 300 méter lehetett. Már pedig a távolság a Bar-szar Máslun nevű kiszögellése és a Burimár alatti szemközti lejtő között bizonyára megvan 500 méter. Az, hogy fatörzsekkel építette meg a gátat, megint

csak természetes, hiszen ma is sűrű erdő borítja a lejtőket a Burimár plató fölött és alatt.

Az a kis terraszc, amelyre néhány macedón kierőszakolta az előnyomulást a negyedik napon, bátran azonosítható a Máslunnal. E fölött pedig, amint Arrianos leírásából tudjuk, még egy másik meredek magaslatot kellett megmásznia Nagy Sándornak 700 emberével, hogy följérjen a Szikla tetejébe. Ez teljességgel összevág a valósággal. A Máslun több mint 100 méterrel alacsonyabb a Bar-szar tetejénél. Élénken emlékszem, milyen fárasztó kapaszkodásba került a meredek sziklákon, amíg a Máslunról feljutottam a Bar-szar tetejére. Nyilvánvaló, hogy a Bar-szar nagyon alkalmas hely volt a macedónoknak a gyülekezésre, hogy azután az előre megbeszélt jeladásra rajtaüssenek a visszavonuló barbárokra, amiként azt Arrianos elbeszéli. Ugyanígy megértjük itt a helyszínén, hogy a menekülők közül egyesek rémült futásukban nekirohantak a meredek sziklafalaknak és ott vesztették életüket a Pír-szar alatt.

Láttuk tehát, mily pontosan megfelel a Pír-szar minden topográfiai részlete annak, amit klasszikus feljegyzésekből tudunk Aornosról és Nagy Sándor ottani hadműveleteiről. De ezenkívül régészeti és nyelvészeti bizonyosságok is megerősítik ezt az azonosítást. Történeti szövegeink nem tesznek semmiféle említést arról, hogy ember keze is közreműködött volna, hogy megerősítse ezt a természetadta sziklavárat. Kútforrásaink egyszerűen *petrá*-nak nevezik, vagyis «sziklá»-nak, ekkép is jelezve, hogy tisztán természetadta erősségről van szó. De Arrianos azt is elmondja, hogy Nagy Sándor Aornos bevétele után erődöt emelt rajta és parancsnokságát rábízta az indiai Sisikottosra, aki Baktrában csatlakozott volt hozzá.

Ezt tudva, különösen felkeltették érdeklődésemet azok a romok, amelyekre a Bar-szar hegytetőn akadtam. Egy kis erődítmény földbe temetett maradványait réges régen benőtte itt az erdő. Rövid ásatás mutatta, hogy a rombadőlt erőd falai bekerítik, ami sík térség csak van a hegytetőn. Az is kétségtelenül kiderült, hogy igen régi eredetű romokról van szó. Hogy ezek a maradványok csakugyan a Nagy Sándor rendeletére épült erődítmény romjai-e, olyan kérdés, amelyre

csak további kutatások adhatnának választ. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a rombadőlt erőd éppen azt a hegytetőt védelmezi, amely tanuja volt Nagy Sándor végső ostromának.

A Pír-szar alatti kis telepekről felhozattam a legöregebb gudzsar pásztorokat. Itt is, mint másutt a vidéken, a régi helyi hagyományok legmegbízhatóbb őrzői e pásztorok. A földbe temetett romokról nem tudtak semmit sem mondani. Természetesen nem is hallottak róla semmit, hogy a nagy «Szikandar» itt járt valaha. Csak arról tudtak elődeik révén, hogy a Pír-szar nyári lakóhelye volt valamikor bizonyos Szirkap nevű rádzsának. Ezt a nevet «Rádza Szirkap» más ősi helyekkel kapcsolatban is elég gyakran emlegetik az Indus mindkét partján.

A nyelvészeti bizonyítékról szólottam már. Ezt az Ūnra szóból merítjük. Ebben az Ūnra névben határozottan felismerhető egy régebbi *Avarna* szóalak egyenes fonetikai le származottja. Alig lehet kétség, hogy az ilyen névalakot igyekeztek reprodukálni a görög Aornosszal. A név alakjában végbement változás pontosan összhangzásban van a dard és az indo-árja nyelvek hangtani fejlődésével.

A Pír-szar szélsőpörte magaslatain töltött fáradalmas, de boldog napok alatt csodálattal gondoltam arra a határtalan energiára és becsvágyra, amely kellett hozzá, hogy a macedón hódító ennek a bevehetetlennek tetsző hegyi erőségnek az elfoglalására vállalkozzék és győzedelmeskedjék ennyi nehézség fölött. De nemcsak a vezér diadala volt ez a győzelem. Nem kevésbbé mély megindulással gondoltam arra az odaadó önfeláldozásra és el nem lankadó kitartásra, amelynek próbáját adták itt Nagy Sándor macedónjai. Már maga az irdatlan távolság, amit megjártak az Aegei-tenger partjaitól idáig, India határáig fiatal királyuk vezérletével, elég lett volna arra, hogy dícsfénnel övezze az itt szerzett hatalmas hadi sikerük színhelyét. Szemtől-szemben állva a természetadta óriási nehézségekkel, amelyek itt a hódítók elé meredtek, váltig csodáltam, hogy Aornos történetét legendának nem minősítették már a régi korban!

Nehezemre esett megválnom ettől a történelmi színhelytől és a nagyszerű hegyi tájak gyönyörködtető szépségétől.

Utam Bunérbe vitt tovább, ugyancsak még ki nem kutatott tájakon keresztül. Alapos okunk van hinnünk, hogy ennek a földnek egyes részeit szintén végigjárta Nagy Sándor az ő szívós macedónjaival Aornos eleste után. De adataink az itt végzett hadműveleteiről már sokkal bizonytalanabbak, hogyszem azonosíthatnók ezeknek színhelyeit.

Tudjuk történelmi forrásainkból, hogy tizenhatodik táborhelye után Nagy Sándor elérte azt a helyet lejjebb az Induson, ahol már jóelőre hidat veretett seregének egy másik részével az átkelésre.

Itt, ahonnét kiindult benyomulása a tulajdonképpeni Indiába, el kell búcsúznunk a nagy hódítótól. Itt véget is ér beszámolóm arról, miképpen nyomoztam ki színhelyeit annak a hadjáratnak, amely megelőzte Nagy Sándor indiai diadalútját és amely, ha a leküzdött természeti nehézségeket tekintjük, még fényesebb bizonyítékát adta hadvezéri géniuszának.

Stein Aurél 1926-i kutató útjának szintere.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA